

LITANIA MINOR.
A KÖNYÖRGŐ KÖRMENETEK
RENDTARTÁSA
A KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

TÓTH RICHÁRD

ABSTRACT

Litania Minor. The Order of Rogation Days in Medieval Europe

In this study, I analyze a very ancient liturgical tradition, Rogation Days (*Litania minor*), that is little known nowadays. In the first part of my work, I review the works of liturgists such as John Belet, William Durand, and Sicard of Cremona about the origin of the expiatory processions with special regard to the *Litania minor*. After that, I turn to the historical records that document the diffusion of the Gallican Rogations to other European regions like England or Hispania.

Next, I examine the structure of the rite in terms of topography and textual arrangement. The Rogations always begin in a collect church. Then comes the procession, accompanied by symbols and dramatic representations. The pivotal points of the ceremony are the stations. As the culmination of the ritual, the procession returns to the church of departure where a Mass or an hour of the Divine Office is celebrated as the last station. Both the processions and the stations are associated with liturgical texts of different genres, origins, and intentions. Their thorough analysis reveals the history, geographical diversity, and ritual fabric of the ceremony.

The second part of my work is a case study wherein I compare two characteristic sources, chosen from a wide range of variants. One of them is the earliest extant source for Hungary, the Pontifical of Chartvirgus from the 11th century. The other is a Pontifical of the Burgundian Besançon from approximately the same age. Structurally speaking, the two sources seem to be rather dissimilar, but the selection and the order of chants and prayers suggest a historical connection. The Burgundian Pontifical and some service books related to it surely represent monastic (Benedictine) usages. Their particular feature is that stations are not mentioned explicitly, but there is a penitential practice instead, namely the blessing and imposition of ashes at the beginning of the ceremonies like on Ash Wednesday.

In contrast, the Pontifical of Chartvirgus has a clear-cut structure with stations for all three days. No precise evidence has survived about the stational churches visited by the procession in medieval Esztergom, but we can state that the Pontifical does not refer to them. Its orations are taken from the Sacramentarium Gregorianum and thus they document the traditional Roman practice. Along with the structure, I examine also the concerning text types (genres, functions, etc.) in the selected sources.

The ancient tradition of the Rogations was always a diverse and important liturgical practice until the reforms of the 20th century. Although the divergence of medieval customs is considerable, the chief motifs are common, rooted in the ancient Gallican tradition. Greater uniformity and new genre types prevailed only after the Council of Trent, but even then several diocesan Rituals left a place for local traditions.

A jelen tanulmányban egy napjainkban már alig ismert, de igen ősi liturgikus gyakorlat bemutatására vállalkozom a történetileg szerteágazó, rituális mozzanatokban és teológiai szimbólumokban gazdag hagyomány rekonstrukciójával. Mindehhez először neves liturgiamaғыarázóк műveit veszem alapul, majd történelmi dokumentumokat vizsgálóк, végül pedig egy-egy jellegzetes forrás elemzésén mint esettanulmányon keresztül kísérletet teszek a főbb szerkezeti és funkcionális elemek azonosítására. Ezek segítségével igyekszem eligazítást nyújtani a rendtartások első pillantásra talán zavarosnak tűnő változatai között.

A Krisztus Mennybemenetelét, népies megnevezéssel áldozócsütörtököt, áldozónapot megelőző három napot mint évről évre megüendő, különleges időszakot tartotta számon a liturgikus naptár a XX. század 70-es éveiben bevezetett reformok előtt. Latin nevük, a *Rogationes* vagy *feriæ Rogationum* „könyörgő napokat” jelent. Magyar elnevezésük, a „keresztjáró napok” azon vidéki településeken dívó szokásra utal, hogy ahol csak egy templom volt, ott a körmenet a határban lévő keresztet járta végig. A tridenti zsinat után közzétett 1570-es római misekönyv, de még az ugyanezen gyakorlatot máig fönntartó 1962-es kiadása is az *In Litaniis Maioribus et Minoribus*, azaz „Nagyobb és kisebb litániák” címmel szerepelteti az ilyen napokra előírt miseszöveget és rubrikákat. A körmenet jelenleg hatályos rendjét a *Rituale Romanum* közli *Ordo servandus in Litaniarum Maiorum processione, quæ die festo Sancti Marci celebratur*¹ (Rendtartás a Nagyobb litániák körmenetére, amelyet Szent Márk ünnepén tartunk) című fejezetében. Szent Márk ünnepét a római egyház hagyományosan április 25-ikén ülte, ekkor tartották egyes helyeken a búzaszentelést is, de ugyanezt a körmenetet végezték a keresztjáró napok alkalmával. Azaz mindkét szerkönyv egy cím alatt tárgyalja a Kisebb Litániákat a Nagyobb Litániákkal.

¹ *Rituale Romanum*, 182.

A rubrikák tehát nem tárgyalják külön fejezetben sem a kétféle litánia, sem a kisebb litániákon belül egy-egy nap ordóját, hanem összefoglalóan említik a szertartásokat: „In Litanis Minoribus Rogationum serventur omnia, ut supra, in Litanis Maioribus.”² Jóllehet a gall eredetű könyörgő napok áldozócsütörtök előtt különböznek a római Nagyobb Litániától, amely április 25-re esik, számos középkori szerző és modern kutató is összemossa a kettőt, talán érthetően: mindkettő tavaszi ünnep, bűnbánati körmenettel, és mindkét esemény megközelítőleg egy időben (kb. 450–550 között) keletkezett.³ A litániák jelzőkkel való megkülönböztetése („nagyobb”, illetve „kisebb”) késői, a X. századig nem jelentkezik.⁴

Az újkori magyar rituálék (pl. a *Pázmány-rituále*) külön fejezetet szentelnek a keresztjáró napoknak. Rubrikáik csaknem teljesen azonosak a *Rituale Romanum*-ban közöltekkel, a következő kiegészítéssel: „excepta benedictione segetum”. Tehát minden megegyezik a Nagyobb Litánia napján végzendő búzaszenteléssel, kivéve a terménymegáldást, amely itt elmarad. Az örvendező himnuszok és népénekek a körmenet bűnbánati jellege miatt ugyancsak elmaradnak.⁵

1. A LITANIA MINOR KIALAKULÁSA

A középkori liturgiagyarázók egyöntetűen két különböző „litániát” tartanak számon: a nagyobbat és a kisebbet. Ioannes Beleth (1135–1182) teológus és liturgiatudós, valamint Cremonai Sicardus (1150 k.–1215) püspök, kánonjogász, történetíró a megkülönböztetést az alapítók tekintélyére és az alapítás helyére vezetik vissza, nem pedig a keletkezés idejére.

Tudniillik Nagy Szent Gergely pápa vezette be őket előbb helyi érvénnyel Rómában, s határozata szól arról, hogy mindenütt tartsák meg őket. A másik litánia a „kisebb” jelzővel bír, hiszen kisebb tekintélyű alapítóhoz köthető, mégpedig Szent Mamertushoz, Vienne püspökéhez. Ezt azonban nem ülték meg, csak az Alpokon túli egyházakban.⁶

A liturgiagyarázók tehát egyfelől az alapítók (Nagy Szent Gergely pápa és Szent Mamertus püspök), másfelől a helyszínek rangja (Róma és Vienne) alapján rangsorolják nagyobbként és kisebbként a két intézményt.

² Uo., 175.

³ Vö. Ristuccia: *Christianization and Commonwealth*, 28.

⁴ Vö. uo., 31.

⁵ Vö. *Rituale Strigoniense*, 321.

⁶ Beleth: *Summa*, 233.

Az egyik álláspont szerint – melyről egyedül Tours-i Szent Gergely számol be *Historia Francorum* című művében – Nagy Szent Gergely pápaságának kezdetén (590) Rómában is a gallikán szokás szerint tartották meg a Nagyobb Litániát, azaz három napon át (*per triduum*).⁷ A Kisebb Litániák közvetlen alapításukat tekintve korábbiak, gyökereiket tekintve azonban későbbiek, mint a Nagyobb Litániák. Az előbbieket ugyanis a Keleti Birodalom császáranak, Zénónak (471–491) idejére teszi Sicardus és Durandus (1237–1296), Mende püspöke. A szóban forgó szerzők mellett Ioannes Beleth is beszámol a két litánia kialakulásának körülményeiről. Elsőként a Nagyobb Litániáról szóló leírását közlöm:

Hogy miért is lett bevezetve a Szent Márk-napi litánia, annak okát Monte Cassino-i Pál [vagy ismertebb nevén Paulus diaconus] szerzetes *A longobárdok története*⁸ című művében adja meg. Pelagius pápa idejében – ahogyan Pál szerzetes írja – oly nagy volt az árvíz Itáliában, hogy a víz felemelkedett egészen a veronai Zénó-templom ablakainak felső részéig, ám csodának köszönhetően nem folyt be a templomba. A Tiberis áradása miatt nagyra nőtt a kígyók száma, melyek között egy óriási sárkány is előjött, s mindegyik a tengerbe került a Tiberis két torkolatán keresztül. Ezen kígyók és a sárkánykígyó lehelete által megromlott a levegő minősége, aminek következtében megjelent az ágyéktáji megbetegedés (*pestis inguinaria*), s szerte emberek halálát okozta. Akkor Pelagius pápa mindenkinek böjtöt rendelt el, és előírta, hogy tartsanak körmenetet. Mindez meg is történt. A körmenetben ő maga és hetven másik ember elhunyt. Az ő helyére Nagy Szent Gergely lett beiktatva, aki előírta, hogy a Litániát mindenütt a földkerekségen ugyanúgy tartsák meg.

A *Litania Maior* kialakulása tehát leginkább elemi csapásokra vezethető vissza. Voltak azonban pogány előzményei is. A *Robigalia* vagy *Robiginalia* római ünnepel mutat hasonlóságot, melynek során különböző áldozatokat mutattak be a vetés megóvása érdekében. Már Liberius pápa (IV. század) is elrendelt könyörgő napokat (*Rogationes*) a pogány ünnep kiszorítására az elemi csapások mellett a dögvészre és a termés kártevőire való tekintettel. A legkorábbi keresztény források nem hangsúlyozzák a mezőgazdasági mozzanatot, de feltételezik azt, hiszen a középkorban a körmenet szertartása több helyen (így Magyarországon is) kiegészült a vetés megáldásának rítusával.⁹

⁷ Vö. Gregorius: *Historia Francorum*, X, 1. (Migne: *Patrologia Latina* 71, 529.) Idézi Hill: *The Litaniae maiores...*, 228.

⁸ Vö. Paulus Diaconus: *Historia III*, 24. Gombos: Paulus Diaconus, 145.

⁹ A búzaszentelésről részletesen ld. Földváry: *A Litania maior...*, 347–360.

Hasonló események vezettek a *Litania Minor* kialakulásához. Ezúttal Sicardus leírását követjük, aki a három könyörgő napot bibliai párhuzamokkal látja összefüggésben, és összekapcsolja a közelgő áldozócsütörtökkel.

Azokban az időkben Vienne körül gyakori földrengések voltak, és templomok dőltek össze. Nagyszombat volt pedig, amikor Mamertus a szertartást végezte, s villám sújtotta a város palotáját, amely ezáltal leégett. Ráadásul nem csak a falvakban, hanem a városokban is falkákban támadtak a vadállatok: farkasok és vadkanok az emberekre, és felfalták őket. E pusztítások miatt Szent Mamertus háromnapos körmenetet és böjtöt rendelt el a niniveiekéhez hasonlóan, vagy a világ [akkor ismert] három része, azaz Ázsia, Afrika és Európa miatt, vagy pedig az Egyház három rendje, tudniillik Noéé, Jóbé és Dánielé miatt, amelyek mindnyájan bűnbánatra szorulnak.

Azt a három napot választotta ki tehát, amely Krisztus ígérete, a „Kérjete, és kaptok” kijelentés [a húsvét utáni 5. vasárnap evangéliuma], és az ő mennybemenetele között van, hogy amiképp a niniveieket a város pusztulásától megszabadította, úgy minket is mentsen meg a csapásoktól, és amikor a mennybe felmenni készülvén megemlékezik ígérétééről, hallgassa meg kérésünket, végül pedig adjon nekünk is beocsátást a mennybe.

Mind a pápa, mind a püspök tavaszra időzítette az ő litániáját, illetve litániáit, mert ekkor a föld termése virágban van, zsenge, s még elveszhet a kedvezőtlen időjárás miatt. Hogy ezt Isten elfordítsa tőlünk, könyörgünk, és litániákat végzünk [...], hogy a bűnből felkelve, erényekben megerősödvé az Úrral együtt a mennyek országba felmehessünk.¹⁰

A két litánia legfontosabb közös oka a természeti csapások sorozata, emellett közös elemük a mezőgazdasági mozzanat és a bűnbánati jelleg. Mindhárom liturgiamegyházi megemlékezés, hogy akár ruházzkodásban, akár étkezésben szigorú, a nagyböjti időszaknak megfelelő böjtöt kell tartani. Durandus az I. orléans-i zsinat (511) előírására hivatkozva beszámol arról, hogy a bűnbánat jeleként mindenki, társadalmi különbségek figyelembevétele nélkül, öltön a böjtölés során fekete ruhát.¹¹ Ezen kívül említést tesz a „fekete keresztet” (*cruces nigrae*) elnevezésről, ugyanis ezen a napon a gyászruha felöltése mellett a keresztet, az ereklyét és az oltárokat is feketével takarták le.

¹⁰ Sicardus: *Mitralis de officis*, 572.

¹¹ A középkorban a böjti időszak liturgikus színe nem a viola volt, hanem a fekete. Az első színkánon, melyet III. Ince pápa írt elő a XII. században, már tartalmazza az erre vonatkozó előírást. Ld. Braun: *Handbuch der Paramentik*, 53.

^{Az} I. orléans-i zsinat 27. kánonját ld. *Collectio Vetus Gallica* xxiv.4, Oxford, MS. Bodl. 572, fol. 73^v. Idézi: Durantus: *Rationale Divinorum* 6, 503.

Hasonlóképpen a nagyböjti szigorúságot kívánja ellensúlyozni a misében, valamint a processzió során hangzó Alleluja. Durandus erre ismét találó magyarázatot ad: böjti napokon azért nem énekeljük az Alleluját, mert az öröm éneke, s a böjt a bűnökért van. Ez érvényes a nagyböjtre. Ám a Litániák során, és ugyanígy pünkösdkor a böjtt nem a bűnökért van, hanem azért, hogy a gonosz lélek eltávozzék és a csapások megszűnjenek.¹² A püspök rávilágít a misében énekelte Alleluják számára is. Ugyanis az előző napokon két Alleluja kapcsolódik egy-egy verzushoz, míg a kereszttjáró napokon csak egy. A két Alleluja utal arra a kettős öltözetre, melyet az egyetemes feltámadáskor fogunk viselni: ez pedig nem más, mint a lélek és a test ruhája. A szimbolikus értelmezés mellett figyelembe kell vennünk, hogy a böjti napok miatt ugyan kevesebbet, áldozócsüdtörtök közelgő ünnepe miatt mégis éneklünk Alleluját, ha nem is annyit, mint a húsvéti ünnepkör vasárnapjain.

Az V. században Szent Mamertus püspök tehát saját, helyi templomainak rendelte el a három nap megülését. Gallia egész területére az 511-ben megtartott orléans-i zsinat tette kötelezővé a *Litania Maior*ral együtt.¹³ A természeti csapások és kártevők mellett, melyek tavasszal a föld termését veszélyeztették, háborúk és vadállatok támadása is fenyegetett. A *Litania Minor* megtartását Róma városában III. Leó pápa írta elő 799-ben, Nagy Károly császár kérésére.¹⁴ A *Liber pontificalis* beszámol arról, hogy a 800 karácsonyán megkoronázott Nagy Károly III. Leó pápának ékkövekkel ellátott kereszttel (ún. *crux gemmatát*) adományozott, amelyet az újonnan bevezetett könyörgő körmenet élén hordoztak. A kincset a lateráni bazilikában őrizték, ahol a hétfői könyörgő processzió végződött.¹⁵

2. A KÖNYÖRGŐ NAPOK ELTERJEDÉSE ÉS VÁLTOZATAI

A könyörgő napok gall változata fokozatosan terjedt tovább. A VII. század derekán az angolszász kereszténység a gallokhoz hasonlóan áldozócsüdtörtök előtt ünnepelte a *Litania Minor*t. Beda Venerabilis – aki éppen akkor szenderült jobblétre, amikor kolostorának szerzetesei visszatértek a szerdai körmenetből – *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* című művében arról tudósít, hogy az intézményt az előbb Gallián átutazó Canterbury-i Szent Ágoston hozta be Angliába 597-ben.¹⁶ Ekkor azonban Rómában alkalmasint még nem ünnepelték ezeket a napokat, s ahhoz, hogy Ágoston szerzetes szemtanú legyen, nem a megfelelő időszakban járt Galliában.

¹² Vö. Durantus: *Rationale Divinorum* 6, 504.

¹³ Vö. Bannister: *Missale Gothicum*, lvii.

¹⁴ Vö. Mershman: „Litany”.

¹⁵ Vö. Duchnese: *Le liber pontificalis* 2, 8. Idézi: Ristuccia: *Christianization and Commonwealth*, 38.

¹⁶ Vö. Migne: *Patrologia Latina* 95, 55.

Nagy Szent Gergely pápa bátorította Ágostont, hogy fogadjon el minden olyan liturgikus szokást, amelyet hasznosnak lát egy, az angoloknak szánt új liturgia megtervezésénél. Ennek megítélésében Ágostont a gallok is segítették.¹⁷ Ha tehát nem Ágoston szerzetes vezette be a könyörgő napokat, akkor Beda anakronisztikusan tulajdonítja neki a gall eredetű rogációt, amely legalábbis egy bő évszázaddal később már bevett szokás volt Angliában. Mindenesetre 747-ben a cloveshói zsinat rendelte el kötelezően a canterbury-i tartomány egészére a római Nagyobb Litániával együtt, s a 16. kánon arról is említést tesz, hogy a Kisebb Litánia szokása mint helyi hagyomány ekkor már létezett.¹⁸ Az Ír-szigeten ellenben jóval később, a XI. század végén jelenik meg először.¹⁹

Hiszán területeken az egyházak követték az ősegyház szokását, s nem böjtöltek a húsvéti időben egészen pünkösdig. Éppen ezért a gironai zsinat (517) a pünkösd utáni csütörtökre, péntekre és szombatra tette a könyörgő napokat.²⁰ Walafrid Strabo apát ezt bibliai idézettel úgy magyarázza, hogy amíg a Völegény velünk van, ne böjtöljön a násznép: „A hiszánok viszont, mivel írva vagyon, hogy nem gyászolhatnak a völegény fiai, míg velük van a völegény, elvetik, hogy a húsvétot követő ötven napban böjtöljenek, s így a Litániákat pünkösd utánra halasztották.”²¹ A szokás egészen a XI. század végén bevezetett gergelyi rítusreformig megmaradt az óspanyol liturgiában.²² Ezenfelül még további három rogációt, azaz könyörgő napot is tartalmaz a mozarab liturgikus naptár: a) Epifánia előtt, december 13-tól kezdve évről-évre háromnapos rogációt ír elő az V. toledói zsinat, b) továbbá található egy rogáció Szent Ciprián ünnepe előtt szeptemberben, c) és egy harmadik rogáció Szent Márton novemberi ünnepével összefüggésben is; a római rítusból mindezek hiányoznak.²³

A milánói *Manuale Ambrosianum*ba belepillantva szembetűnő, hogy a római rítussal ellentétben a három könyörgő napot nem áldozócsütörtök előtt találjuk,

¹⁷ Vö. uo.

¹⁸ Vö. Haddon – Stubbs: *Councils and Ecclesiastical*, 368. Idézi: Warren: *The Liturgy and Ritual*, 147. Ugyanitt a kánon szövege: „Sexto decimo condixerunt capitulo: Ut litaniae, id est Rogationes, a clero omnique populo his diebus cum magna reverentia agantur, id est, die septimo Calendarum Maiarum, iuxta ritum Romanæ Ecclesiæ, quæ Litanía maior apud eam vocatur. Et item quoque, secundum morem priorum nostrorum, tres dies ante Ascensionem Domini in cælos cum ieiunio usque ad horam nonam et missarum celebratione venerantur.” Warren a brit-gall egyházak kapcsolatának kifejeződését a „priorum nostrorum” szavakban látja.

¹⁹ Vö. Ristuccia: *Christianization and Commonwealth*, 28.

²⁰ Ld. Gonzalez (ed.): *Collectio Canonum Ecclesiæ*, 300.: „De litanía, ut expleta sollemnitate Pentecostes, sequens septimana, a quinta feria usque in sabbatum, per hoc triduum abstinentia celebretur.” [Concilium Gerundense, Can. II.].

²¹ Harting–Correa: *Walafrid Strabo’s Libellus*, 186. Idézi Bingham: *The Antiquities of the Christian*, 574.

²² Vö. Ristuccia: *Christianization and Commonwealth*, 37.

²³ Vö. Bosch: *Art, Liturgy*, 59.

hanem az azt követő hétfőn, kedden és szerdán. Ezt már a legrégebbi ambrozián szerkönyvek is említik. Észak-Itáliában (nem csak Milánó városában, hanem az egész lombard régióban²⁴) már a kora középkorban (VI. század) megtartották ezt a három napot, melyek ugyancsak böjti napok voltak.

A nyugati rítusokban a keresztjáró napoknak tehát négy fő vonását emelhetjük ki: (1) egyfelől egy három napig tartó eseményről van szó, (2) másfelől évente, változatlan időpontban, általában Krisztus Mennybemenetele és pünkösöd körül ülték meg őket; (3) együtt vettek részt rajtuk a laikusok és a klerikusok, (4) és engesztelő gyakorlat, azaz böjt és imádság jellemezte őket.²⁵

3. A KÖZÉPKORI KÖNYÖRGŐ KÖRMENETEK DRÁMAISÁGA

A processzió az újkori szerkönyvekben is fellelhető *Exsurge Domine* kezdetű körmenetindító antifónával veszi kezdetét. A menet során végig énekelnek. Durandus említést tesz egy bizonyos angyali énekről (*canticum angelicum*), melyet a gyermekek énekeltek. Mende püspöke itt Damaszkuszi Szent János írására utal. Eszerint a Konstantinápolyban, ínség idején tartott körmenet során a nép egy csodának lehetett tanúja. Egy gyermek ragadtatott az égbe, aki ott a következő éneket hallotta: „Szent Isten, szent erős, szent és halhatatlan, irgalmazz nekünk!” Ezt az éneket, miután visszatért, elénekelte a nép előtt, s minden szorongattatás megszűnt. Az ének és ezzel együtt a csoda hitelességét a chalkédóni zsinat is jóváhagyta.

Durandus részletesen beszámol a körmenet végzésének módjáról. Legelől halad a kereszt (pontosabban az oltárkereszt) és a szentek ereklyéi. E kettő apotropaiikus funkcióval bír: mint erővel felruházott szimbólumok távol tartják vagy elriasztják az ártó hatalmakat. Mindemellett a körmenetben elől lobogókat is visznek, melyek Krisztus feltámadását és közelgő mennybemenetelét jelképezik. A lobogó, csakúgy, mint a processzió élén haladó kereszt, a dicsőséges győzelem jelképe. E kifejező motívum katonai eredetét Nagy Konstantin császár híres látomásában kell keresnünk, aki álmában a kereszt jelét látta a Nap körül az alábbi felirattal: „E jelben győzni fogsz!” Ezután megparancsolta katonáinak, hogy a háborús *labarum*okon és pajzsokon legyen ott a kereszt jele. A lobogók szakrális célra való felhasználása tehát római kori gyökerekhez nyúlik vissza.

Magától értetődő a körmenet profilaktikus jellege: a szántóföldekre vonul azzal a céllal, hogy elűzze az ártó démonokat és Isten áldását kérje. Az egyszerű kivonulásnak olykor csak szimbolikus értelme volt, ugyanis az egész település rituális megkerülése

²⁴ Vö. Dipippo: *The Minor Litanies...*

²⁵ Vö. Ristuccia: *Christianization and Commonwealth*, 28.

nem feltétlenül történt meg a valóságban. A pogány eredetű *amburbiumot*, a város kerületének körüljárását a legtöbb esetben egy előre meghatározott pont (stáció) érintése helyettesítette; ez lehetett egy, a kollekta-templomtól eltérő másik templom, esetleg szobor, kereszt stb.²⁶

Igen jellegzetes mozzanata a középkori rogációs processzióknak – különösen francia területeken –, hogy a menetben báb formájában egy nagyobb méretű sárkánykígyót is körülhordoztak. Ez az első két nap (hétfőn és kedden) a lobogók előtt haladt, az utolsó napon viszont már eltiporva a menet legvégén. Értelemszerűen a lény magát a sátánt jelképezi, aki mindhárom biblikus-történeti időszakban jelen volt: a mózesi törvényt megelőző, azaz ószövetségi időszak előtt (már a világ teremtésekor is), a törvény ideje alatt (az ószövetségi korban), és a kegyelem idején, azaz Krisztus eljövetelkor. A gonosz lélek mindhárom korszakban az emberek félrevezetésére és megtévesztésére törekedett. Az első két szakaszban, tehát Krisztus világba jövetel előtt ő uralkodott. Ezért nevezi Jézus evilág fejedelmének. Gőgös uralmát megtermett mérete és hosszú farka jelképezi. A harmadik nap azonban, azaz Krisztus kegyelmi időszakában vereséget szenvedett, s a megváltás győzelme végül eltiporta. Ebben az állapotában jeleníti meg az immár megcsónkított kígyó a körmenet végén.

A sarumi rítusban az ott szintén ismert sárkánykígyó mellett a Krisztust jelképező oroszlán alakja is feltűnik, ám a franciaországi gyakorlattal ellentétben nem bábu formájában, hanem lobogón ábrázolva (ld. az alábbi ábrát). Előfordult egyes helyeken (pl. Orléans-ban), hogy a sárkánykígyó képével ellátott lobogót virágvasárnap is vitték a körmenetben.²⁷ A Párizs közelében fekvő Provins városában a templomok harangozói hordoztak egy szárnyas sárkánnyal és egy gyíkkal kihímzett lobogót a körmeneti kereszt előtt. Ezeket virágokkal díszítették, s nem mások voltak, mint a kapzsiság megjelenítései.²⁸

Németajkú vidékeken valószínűleg hiányzott a háromdimenziós sárkánykígyó. Ugyanakkor egyes fennmaradt szermók tudósítanak lobogókról, melyek közül némelyiken lehetett sárkánykígyó-ábrázolás. A német rogációs processziók állandó elemét képezték a körmeneti kereszt, a lobogók, az ereklyék és a csengettyűk.²⁹

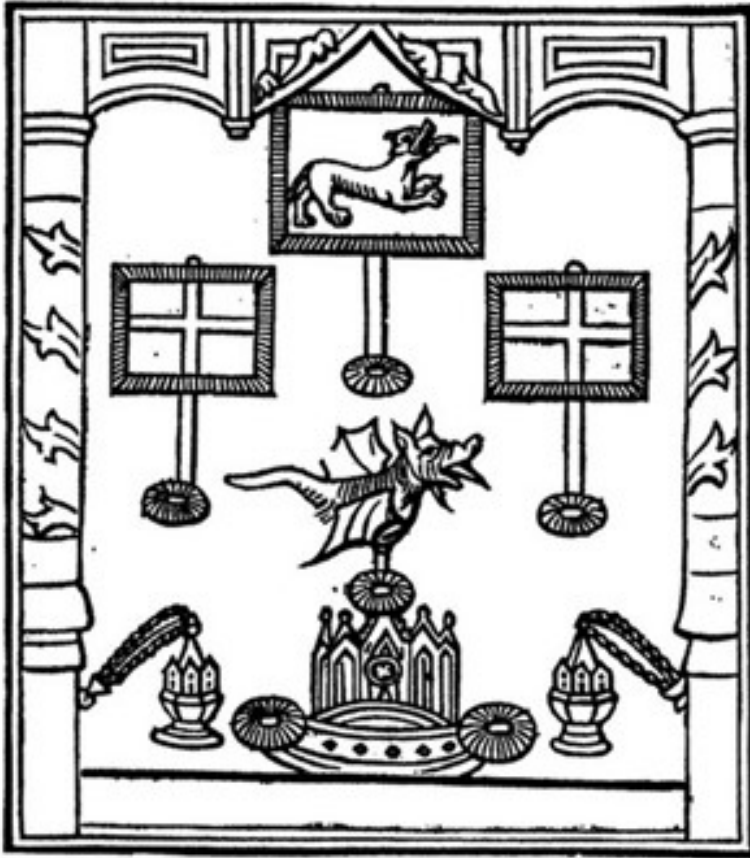
Itáliában ugyancsak ismert a sárkánykígyó körülhordozásának szokása. A környörgő körmenetet mise előzte meg, melyet a székesegyházban tartottak. Mindazonáltal egyes források szerint a processzió végén is szentmisét mondtak. Jó példa erre Siena városa. Itt ugyanis a napról szóló mise után, amely megelőzte a körmenetet, még egy általános, mindenféle csapások elleni votív mise zárta a szertartást abban

²⁶ Vö. Földváry: *A Litanía maior*, 345.

²⁷ Vö. Ingersoll: *Dragons and Dragon*, 116–117.

²⁸ Vö. uo.

²⁹ Vö. Hammerling: *A History of Prayer*, 448.

Statio et ordo processionis in die Ascensionis Domini ante missam

a templomban, ahová a körmenet tartott.³⁰ Itáliában a rogációs körmenetek a települések megszentelésére irányultak.³¹ Ennek rendje mindkét litániánál városonként lett meghatározva. A menetben legelől vonult a város papsága, majd az akolitusok, a turifer, a körmeneti kereszt és a város lobogói. Utánuk a diákonusok és a szubdiákonusok a város patrónusainak, illetve helyi szentjeinek ereklyéivel, végül a püspök pásztorbottal, és közvetlenül utána egy pap szenteltvízzel.

A középkori liturgia allegorikus értelmezése ennek a rítussorozatnak is gazdag jelentést tulajdonított. A papság Izráel szent népének vezetőit jelöli. Az akolitusok gyertyái, illetve a tömjénező füstje Istennek a tűz- és felhőoszlopban való

³⁰ Vö. Thompson: *Cities of God*, 153.

³¹ Vö. u.o., 154.

megjelenését idézik fel a Kivonulás könyvéből. Az ereklyetartók, bennük az ereklyékkal, a szövetség ládáját, a püspök a pásztorbottal pedig Mózes személyét szimbolizálja. Jelentéssel bír a szenteltvízhintés is, mely szintén az egyiptomi fogságból való kivonulás estéjét idézi fel, amikor az ajtók felső küszöbét a zsidó nép bárányvérrel kente meg. A körmenet során folyamatosan zúgnak a harangok. Ez nem egyéb, mint a trombitaszó, mely Jerikó falainak leomlása előtt felharsant. A város püspöke, miután a stációs templomba bevonul, a templom védőszentjének közbenjárását kérve egy orációt énekel. Sicardus ezt a bevonulást az Ígéret földjére való belépéssel hozza összefüggésbe.³² Láthatjuk tehát, hogy a liturgiamagyarázók a pusztai vándorlás gazdag hagyományát előszeretettel alkalmazták a kereszttjáró napok körmeneteire, amelyek szintén a településen kívül zajlottak.

Végezetül érdemes néhány szót szólni egy feltűnő mozzanatról, melynek gyökereit a bencés hagyományban találjuk. Néhány, az érett középkorból fennmaradt pontifikále ugyanis nem processzióindító antifónával (*Exsurge Domine*) vezeti be a szertartást, hanem előbb hamumegáldást ír elő. Továbbá elrendelik, hogy mindenki, tudniillik a világi férfiak és nők is részesüljenek a hamvazkodás szertartásában. Ezalatt a hamvazószerdáról ismert *Immutemur habitu* antifónát éneklük. A szóban forgó szerkönyvek egy általános szabályokat ismertető „elsőszó” keretében tárgyalják a jeles napok önmegtartóztató, nagybőjtre emlékeztető jellegét, ráadásul óva intenek a munkavégzéstől. Mivel szerzetesi hagyományról van szó, a hamvazkodás különösen nyomatékosá teszi a könyörgő napok aszketikus mivoltát.

Hogy monasztikus, azaz benedeki regulát követő közösségekről van szó, azt nem csak a szerkönyvek eredete jelzi,³³ hanem az egyes antifónák áruklódó megszövegezése is (például a besançon-i pontifikále *Monasterium istud* kezdetű, a kolostornak és minden lakójának védelmet kérő énektétele). A középkori processzió tehát mindenütt tartalmazott olyan drámai elemeket, amelyek növelték a szertartások emelkedettségét, erőteljesen juttatták kifejezésre szimbolikus gazdagságukat.

4. A STÁCIÓK

A rogációs rítussor sarkalatos pontjait a stációk és az ott elhangzó könyörgések képezik. Ezeket különböző énektételek kötik össze: litániák, litánia-parafrazisok,

³² Vö. Sicardus: *Mitralis de officis*, 576.

³³ Így többek között Sankt Lambrecht (Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 326), Augsburg (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 03909), Regensburg (Paris, BNF, Lat. 01231), Salzburg (Vendôme, BM Ms. 14), Krakó (Krakó, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, Ms. 11 [28]), Besançon (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 0015 Weissenburg [Cat. lat. 499]).

engesztelő-közbenjáró antifónák. Az utóbbiak szerepe kétségkívül a stációk közt megtett út kísérése, a zenei-szövegi folyamatosság fenntartása.

Különbféle területeken például a domborzati viszonyok, a települések utcái, valamint a templomok mérete meghatározó szerepet játszottak a stációk kiválasztásában. Rómában is megtaláljuk az egyes helyszínek azonosítását: hétfőn a processzió Szűz Mária nagyobb bazilikájából indult a Lateránba, kedden a Santa Sabinától a Szent Pál-bazilikába, végül szerdán a Szent Kereszt-bazilikától a falakon kívüli Szent Lőrinchez.³⁴ Topográfiai szempontból az ambrozián rítus központja, Milánó képviseli a legkidolgozottabb esetet. A könyörgő processziók állomásait az első és a harmadik napon tizenkét templom között osztották el a tizenkét apostol tiszteletére.³⁵ A körmenet mindig a város kapujától indul egy körmenetindító antifónával, és az első nap még egy külön orációval is (*Oratio usque ad portam civitatis*), melyben a pap a vigasztaló Istenhez fordul segítségért az angyalok és szentek közbenjárását kérve, hogy a szorongattatás közepette védelmezze népét. Ezután az egyes stációs templomok egymástól való távolságát figyelembe véve, meghatározott szentek nevével a mindenszentek litániáját éneklük. A kijelölt stációknál elhangzik egy könyörgés, egy rezponzórium és egy vagy több antifóna. Ezt követően indul a körmenet a következő helyszínre, folytatva a litániát. A szertartás mindvégig ezt a szerkezetet követi.

Szemléltetésül álljon itt egy táblázat a *Manuale Ambrosianum* által felsorolt stációs templomokkal:³⁶

<i>I. Nap</i>	<i>II. Nap</i>	<i>III. Nap</i>
1) S. Simplicianus	1) S. Fidelis	1) S. Eufimia
2) S. Carpophorus	2) S. Dionysius	2) S. Celsus
3) S. Protasius in Campo	3) S. Romanus	3) S. Nazarius
4) S. Victor ad Ulmum	4) S. Stephanus	4) S. Eustorgius
5) S. Victor ad Corpus	5) S. Calimerius	5) S. Laurentius
6) S. Martinus	6) S. Agatha	6) S. Sixtus
7) S. Vincentius	7) S. Apostolorum ad Nazarium	7) S. Genesis
8) S. Ambrosius	8) S. Alexander	8) S. Maria ad circumum
9) S. Vitalis	9) S. Iohannes ad concam	9) S. Quiricus
10) S. Valeria		10) S. Gregorius
11) S. Nabor		11) S. Sebastianus
12) S. Victor ad refugium		12) S. Maria Beltradæ

³⁴ Vö. Bannister: *Missale Gothicum*, lix.

³⁵ Vö. Thompson: *Cities of God*, 154.

³⁶ A szertartás teljes leírását ld. Magistretti: *Manuale Ambrosianum*, 245–269.

A litániák érdekessége, hogy a stációk után mindig újra kezdik őket, s nem folytatolagosan mondják. Tehát a mindig önálló litánia-egységek általában „hierarchia” szerint a következő szentekhez intézett invocációval kezdődnek: Szűz Mária, Keresztelő Szent János, Szent Péter és Pál apostolok, Szent András apostol és Szent István protomártír. Ezután – néhány esetben közvetlenül Szent István után – szerepel azon szent neve, akinek templomához tart a körmenet. A könyörgő napok végén az utolsó állomáson zárásként misét és vesperást mondanak.

Kevés adatot közölnek az igen korai, szinte legősibbnek mondható források, a gallikán szakramentáriumok. A *Missale Gallicanum vetus* az egyik kiváló tanú közülük. A szerkönyv a mise propriuma előtt könyörgéseket közöl, amelyeket meghatározott stációs helyszínekhez rendel. Ezek a Szent Péter, Szent István protomártír, Szent Márton és Szent Gergely oltalma alatt álló templomok.³⁷ Ugyanezen könyörgések a *Missale Gothicum*ban is föllelhetők, mégpedig egyetlen kiegészítéssel: a Szent Pál apostol templománál elmondott orációval.³⁸

Láthatjuk tehát, hogy a különböző állomások egy-egy forrásban olykor részletes topográfiát tárnak elénk. Ezenkívül megállapíthatjuk, hogy az imaszövegek hol a helyszínek, hol a bennük megfogalmazott kérések hatása alatt fogalmazódtak meg. Egyes könyörgések az adott szent patrocíniuma alatt álló templomnál hangoznak el, az ő közbenjárását kérik. Mások különböző csapások elhárításaért vagy termékenységet fohászknak kevésbé szent, de értelemszerű helyszíneken (pl. a határban).

Ez utóbbi, hangsúlyosan agrárius szempont a középkor végétől, de leginkább az újkorban válik meghatározóvá.³⁹ A legtöbbször egy könyörgésből álló megemlékezési formát a stációkon a XV. századtól kezdve váltja fel egyre inkább a szuffrágium, melyet antifóna, oráció és verzikulum alkot. Ezzel a szerkesztéssel hazánkban elsőként a XIV–XV. századi Kassai misekönyvben találkozunk. Érdekesség, hogy a szerkönyv az újkori magyar rituálékban már kivétel nélkül szereplő szuffrágiumok közül még csak az esőért való könyörgést hozza.⁴⁰ A kivételek sorát erősíti, hogy már néhány korábbi fennmaradt forrásban (pl. egy XII. századi soissons-i forrásban⁴¹) is föllelhető ez a szerkezet.

³⁷ Vö. *Missale Gallicanum*: 97r–98v.

³⁸ Vö. *Missale Gothicum*: 198r–201r.

³⁹ A helyi patrónusokhoz intézett szuffrágiumok mellett általános formulák is megjelennek: a bűnök miatt (*Pro peccatis*), a pogányok ellen (*Contra paganos*), derült időért (*Pro serenitate*), esőért (*Pro pluvia*), a királyért (*Pro rege*) és a békéért (*Pro pace*) stb.

⁴⁰ Elsőként elhangzik a *Domine rex* kezdetű esőt kérő antifóna, melyet a 104 (103). zsoltárból vett „Megöntözöd a hegyeket” kezdetű verzikulum (*Rigans montes*) követ. Végezetül az oráció is esőért való esedezést fogalmaz meg. Ld. *Missale Cassoviense*, 99r.

⁴¹ Vö. Poquet: *Rituale seu mandatum*, 123–156.

5. ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉS

Mielőtt megvizsgálánk néhány európai rendtartást, röviden bemutatjuk a könyörgő napok (*Litania Minor*) szertartásának főbb elemeit. Több fennmaradt forrás megjelöli a kiindulópontot: a nép és a klérus egy templomban gyülekezik. A kar legelőször antifónát énekel, melynek körmenetindító szerepe van. Ezután elhangzik egy könyörgés (*Mentem familiae*), melyet egy vagy több, az ereklyéket újtukra indító antifóna követ. E mozzanat, ahogy fentebb láttuk, a bencés hagyományban kibővül a hamvazkodás szertartásával. Ezután elindul a körmenet, s egészen a stáció(k)ig különböző műfajú énektételek hangoznak el. Leggyakrabban bűnbánati, engesztelő, kérelmet megfogalmazó antifónák, litániák és litánia-parafrázisok, azaz a mindenszentek litániáját strófikus himnusszá átfogalmazó költemények töltik ki a menet idejét.

Így tehát a szövegek a térben elfoglalt kétféle helyzethez kapcsolódnak: egyfelől a mozgáshoz (processzió: énektételek), másfelől pedig a megálláshoz (stáció: orációk). Az esemény megkoronázásaként, legutoljára misét mondanak. A kivételek sorát erősíti többek között a klosterneuburgi ordinárius,⁴² ahol a misét és a zsolozsma szexta óráját is már a körmenet előtt elmondják, a visszatérés után pedig Szűz Máriáról való megemlékezés és nóna zárja a rendtartást.

A különböző műfajú szerkönyvek más és más részletességgel közlik az ima-szövegeket, a különböző formulákat és énektételeket. A következőkben két eltérő tájegységről származó forrást állítok egymás mellé: elsőként a rogációk legrégebbi magyarországi emlékét, a Hartvik-agendát vagy Chartvirgus-pontifikálét⁴³ (a továbbiakban H) vizsgálom meg, majd a burgundiai Besançon bencés apátságának szertartáskönyvét (a továbbiakban PB).⁴⁴ A választás azért éppen ezekre esett, mert míg két különböző földrajzi területről (Nyugat- és Kelet-Európából) származó forrást szeretnék egymás mellé állítani ugyanabból a korból, addig sok énektétel azonos a kettőben, ami felveti a történelmi kapcsolat lehetőségét.

Az első forrás a magyar vonatkozású, XI. századi H rubrikákban igen szűkszavú, mégis egységes és jól áttekinthető. A PB szerkezetét illetően kevés, énekkészletét tekintve azonban annál nagyobb hasonlóságot mutat a H-val. A legfőbb funkcionális elemek azonban mindkettőben jelen vannak.

⁴² Vö. *Ordinarium Claustroneoburgense*, 63v–64r.

⁴³ Vö. *Pontificale Chartvirgi*, 107v–109r.

⁴⁴ Vö. *Pontificale Bisuntinense*, 80v–89v.

<i>H</i>	<i>PB</i>
<i>Hétfő</i>	
	HAMUMEGÁLDÁS
	... in primus agitur benedictio cineris.
KVÁZI-INTROITUS	KVÁZI-INTROITUS
Clementissime exaudi	Exsurge Domine
	HAMVAZKODÁS
	<i>Immutemur habitu</i>
KOLLEKTA	KOLLEKTA
Mentem familiae	Mentem familiae
PROCESSZIÓINDÍTÓ	PROCESSZIÓINDÍTÓ
Surgite sancti	Surgite sancti
	Cum iucunditate
LITÁNIA	LITÁNIA
Nagyobb vízszentelés	Dicamus omnes Domine
STÁCIÓ	
Deus qui culpas	
KÖRMENET	KÖRMENET
Ego sum Deus	Ego sum Deus
STÁCIÓ	
Parce Domine...et nullis	
KÖRMENET	KÖRMENET
Populus Sion	Populus Sion
STÁCIÓ	
Deus qui culpas...ut nos	
KÖRMENET	KÖRMENET
Domine Deus	Domine Deus
STÁCIÓ	
Adesto Domine	
KÖRMENET	KÖRMENET
<i>Confitemini Domine</i>	<i>Confitemini Domino (stb.)</i>
STÁCIÓ	
Præsta quæsumus	
VISSZATÉRÉS	VISSZATÉRÉS (?)
Humili prece	Humili prece
	Lit. Salvator mundi
STÁCIÓ	
	Per horum omnium
	Deus qui omnibus

<i>H</i>	<i>PB</i>
<i>Kedd</i>	
KVÁZI-INTROITUS	KVÁZI-INTROITUS
Exsurge Domine	Exsurge Domine
	HAMVAZKODÁS
	Immutemur habitu
	Cognoscimus Domine
	<i>Clementissime exaudi</i>
KOLLEKTA	KOLLEKTA
Conserva quæsumus	Deus qui culpas
PROCESSZIÓINDÍTÓ	PROCESSZIÓINDÍTÓ
	Surgite sancti
Cum iucunditate	Cum iucunditate
	De Ierusalem
STÁCIÓ	
Afflictionem familiæ	
KÖRMENET	KÖRMENET
<i>Exclamemus omnes</i>	<i>Exclamemus omnes</i>
STÁCIÓ	
Precibus nostris	
KÖRMENET	KÖRMENET
<i>Parce Domine</i>	<i>Parce Domine</i>
<i>Domine imminuti</i>	<i>Domine imminuti (stb.)</i>
STÁCIÓ	
Quæsumus omnipotens	
VISSZATÉRÉS	VISSZATÉRÉS (?)
	Aufer a nobis
	Pater de cælis
Ardua spes mundi	Ardua spes mundi

Szerda

KVÁZI-INTROITUS	KVÁZI-INTROITUS
<i>Agne Dei</i>	<i>Agnus Dei</i>
	HAMVAZKODÁS
	Immitemur habitu
	<i>Cognoscimus Domine</i>
KOLLEKTA	KOLLEKTA
Exaudi Domine populum	Deus qui culpas

H	PB
<i>Szerda</i>	
PROCESSZIÓINDÍTÓ	PROCESSZIÓINDÍTÓ
	Surgite sancti
	Cum iucunditate
	De Ierusalem
	KÖRMENET
Oremus dilectissimi	<i>Oremus dilectissimi</i>
STÁCIÓ	
Subiectum tibi	
KÖRMENET	KÖRMENET
<i>Omnipotens Deus mæstorum (stb.)</i>	<i>Omnipotens Deus mæstorum (stb.)</i>
STÁCIÓ	
Miserere iam	
KÖRMENET	KÖRMENET
<i>Christe qui regnas</i>	<i>Christe qui regnas (stb.)</i>
STÁCIÓ	
Auxiliare Domine	
KÖRMENET	KÖRMENET
<i>Timor et tremor</i>	<i>Timor et tremor (stb.)</i>
STÁCIÓ	
Præsta quesumus...ut qui	
VISSZATÉRÉS	VISSZATÉRÉS (?)
Aufer a nobis	Aufer a nobis
	Pater de cælis
	Ardua spes mundi

A H-ban a hétfői rendtartás a *Clementissime exaudi* antifónával kezdődik. Ez a tétel a következő napi *Exsurgé*vel párhuzamos: mindkettő a miseintroitusok szerkezetét követő rövid tétel zsolotárverssel és doxológiával. Funkciójuk még nem a körmenet kísérése, hanem a szertartás bevezetése, miután a klérus és a nép összegyűlt. A pap ezt követően mondja az összegyűlt nép fölötti „kollektát”, vagyis a körmenetindító orációt (*Mentem familie*), amely azonos a *Litania Maior* e funkcióban mondott könyörgésével. Ezt a *Surgite sancti* (Keljetek fel szentek) antifóna követi, amely bizonyítja, hogy a körmenet fontos kellékeit képezték a szentek közbenjárását megjelenítő ereklyék. E szokás szinte mindenütt jelen volt Európában. A PB az ereklyékre rubrikával is utal: „Quando autem levantur reliquiæ.” A H ezen kívül egy másik, ugyanilyen szerepű tételt is közöl, a *Cum iucunditate* antifónát, amelyet a következő napra szán ugyanebben az ereklyéket újjakra indító funkcióban.

A PB-ben van még egy sajátos kiegészítés, melyre minden nap közvetlenül az *Exsurge Domine* antifóna előtt kerül sor: hétfőn hamumegáldással és hamvazkodással találkozunk, a többi napon pedig csak hamvazkodással. Mindezt a hamvazószerdán előírtak szerint kell végezni. Fölhangzik a böjtfőről ismert *Immutemur habitu in cinere* (Változtassuk meg viseletünket hamuban) kezdetű antifóna, mely alatt mindenki részesül a hamvazásban. A körmenet az ereklyék és lobogók felvétele után a *Dicamus omnes* (Mondjuk mindnyájan) kezdetű litániával folytatódik. Ez a H-ban a vízkereszi vízszentelésnél található, s talán éppen ezért a *Litania Minor*nál kimarad. Hátterében a görög ekténiák hagyománya tükröződik, ám ebben a formában nem szerepel a keleti liturgiákban; a PB-n kívül számos, a *Pontificale Romano-Germanicum* típusához sorolható szerkönyv írja elő, szintén rogációs használatra.⁴⁵

A H-ban négy stációs oráció következik egy-egy antifónával, melyeknek csak a kezdőszavait adja meg az ordó. A PB ezzel szemben csak körmeneti antifónákat sorakoztat fel. Feltűnő, hogy több énektétel sorrendje teljesen megfelel a H-ban szereplőkének. A tételek felsorolását a mindenszentek litániája, s egy hosszabb, kérésekben gazdag könyörgés (*Per horum omnium*) szakítja meg. Ennek egy változatát csak Alcuin benedekrendi szerzetesnek és teológusnak, Nagy Károly tanácsadójának *Officia per ferias* című sorozatában találtam meg, ahol szintén a mindenszentek litániája után szerepel. A forrásból az is kiderül, hogy a könyörgést a naponként előírt litánia után szokás imádkozni.⁴⁶ A PB-ben ehhez kapcsolódik egy további, minden szentek közbenjárását kérő rövid könyörgés. Ezek azonban nem stációs könyörgések, sőt a szerkönyv egyáltalán nem is tartalmaz stációs könyörgéseket. Vele ellentétben a H-nál egyértelműen négy (hétfőn és szerdán) illetve három (kedden) stációra következtethetünk a könyörgésekből. A rubrikák nem adnak pontos eligazítást arról, hogy hol hangzottak el ezek a könyörgések. A magyar pontifikále az első napon átvette a *Sacramentarium Gregorianum*ban szereplő, a *Litania Maior* római stációihoz rendelt könyörgéseket. Ez nem jelenti azt, hogy ugyanazon titulusokkal rendelkező templomokról lett volna szó. A stációs könyörgéseket illetően számos nyugat-európai forrás is részben vagy egészben a római gyakorlatot vette alapul,⁴⁷ így nemritkán megtartották az eredeti helyszínekre tett utalásokat is.

A *Mentem familiae* kezdetű processzióindító könyörgés Szent Lőrinc közbenjárását kéri. Azért éppen az övét, mert Rómában a *Litania Maior* gyülekezőtemploma a San Lorenzo in Lucina volt a római belvárosban. Innen indultak északnak a Via Flaminian, lényegében a mai Corso nyomvonalán. Ezért a Szent Lőrinc-oráció

⁴⁵ Vö. Földváry: Vízkereszi vízszentelés..., 6.

⁴⁶ „Incipit oratio quam beati patres post recitata sanctorum nomina in quotidianis orationibus cantare solebant.” Ld. Alcuinus: *Officia per ferias*, Valenciennes, Ms. 405 (801–900), fol. 84r. (Migne: *Patrologia Latina* 101, 596.)

⁴⁷ Itt elsősorban a *Litania Maior* során előírt orációkra kell gondolni.

a legtöbb középkori és újkori forrásban megvan, a leggyakrabban előforduló imaszövegek közé tartozik. A PB és a H is az első könyörgő napon hozza. A többi könyörgés Rómában a következő helyszíneken hangzott el: a Szent Bálint-bazilikánál (*Deus qui culpas delinquentium*), a Milvius-hídnál (*Parce Domine*), egy bizonyos, ma már nem azonosítható keresztnél (*Deus qui culpas nostras*), és kettő a Szent Péter-bazilika átiumában (*Adesto Domine; Præsta quæsumus*). Ez utóbbiak szintén név szerint említik Péter apostolt.

Az utolsó stációtól való visszatéréskor Magyarországon a *Humili prece* kezdetű litánia-parafrazist énekelték. Besançonban ez kiegészült a mindenszentek litániájával. A hosszú, litániaszerű himnikus tétel minden bizonnyal a IX–X. században keletkezett Sankt Gallenben, s a helyi viszonyokat figyelembe véve különböző versszakokat toldottak hozzá a megfelelő szentek neveivel.⁴⁸ A vizsgált szerkönyvek közül csak a H nem közli a teljes szöveget. Későbbi, igen fontos hazai forrásunkban, a *Missale notatum Strigoniense*⁴⁹ viszont hangjelzetten szerepel.

A H a második keresztyáronapra a már említett *Exsurge Domine* antifónát írja elő gyülekezésre. Ezután a pap körmenetindító könyörgése (*Conserva quæsumus*) következik, melyben kéri Istent, hogy biztonságban óvja meg népét minden csapástól. A nap processzióindító éneke a *Cum iucunditate exhibitis* (Ujjongással mentek ki). Utána ismét orációk és antifónák következnek; ezúttal mindegyikből három-három. Ezek, illetve a következő napi könyörgések szintén megtalálhatók a *Sacramentarium Gregorianum* votív imakészletében a *pro peccatis* résznél.⁵⁰ Ezen imaszövegekben tehát a bűnökért való engesztelés témája fogalmazódik meg.

A PB minden napra az *Exsurge Dominét* adja meg kezdőénekül, amely az európai hagyományban a legnépszerűbb e szerepben. A hamvazkodás kiegészül egy további antifónával (*Cognoscimus Domine*), s ezután szerepel a (H-ban előző napi) *Clementissime exaudi*. A PB-ben található kollektát (*Deus qui culpas*) hétfőre írja elő a magyar szerkönyv mint első stációs könyörgést. Továbbá a megadott három, ereklyékre vonatkozó antifóna közül a H-ból hiányzik a *De Ierusalem*. Visszatéréskor mindkettőben litániaszerű költemény következik, az *Ardua spes mundi*, amely a *Humili precé*hez hasonlóan a IX–X. századi szentgallen-i költészet alkotása. A PB-ben ez kibővül az ugyanilyen műfajú *Aufer a nobis*-szal, illetve a mindenszentek litániájával. Gyakori jelenség több középkori rendtartásban, hogy a kollekta-templomba való visszatérés közben már nem antifónákat énekelnek, hanem a szentek közbenjárását kérő litániákat vagy ezekhez hasonló himnikus költeményeket (ilyenek a litánia-parafrazisok is). Céljuk a processzió és a mise mint a rendtartás betetőzése közötti átmenet biztosítása. A mise *Kyriéje* ugyanis egy litánia csökevénye. Az introitusok

⁴⁸ Vö. Dobszay: Az esztergomi rítus, 118.

⁴⁹ Vö. *Missale notatum Strigoniense*, 155r.

⁵⁰ Vö. Deshusses: *Le sacramentaire gregorien*, 311–317.

általánossá válása előtt ezalatt vonult be a papság és a nép a templomba. Procesz-sziós alkalmakkor az introitus inkább annak az antifónának felelt meg, amelyet még a gyülekezőhelyen énekeltek. Ez a litániás kezdés a mai napig fönmaradt olyan archaikus szerkezetű napokon, mint nagyszombat vagy pünkösöd vigíliája. A PB rubrikái nem tesznek említést a visszatérésről, de joggal feltételezhetjük, hogy akkor hangzottak el, hiszen a sorrend erre utal, és szinte minden más európai forrás visszatérési énektételként szerepelteti őket.

A PB szerdára az előző napon („feria tertia”) megtartottakat írja elő, egyetlen újdonsága az *Agnus (Agne) Dei* kezdetű kvázi-introitus, melyet a H is az utolsó könyörgő napra tesz. Először tehát az *Agne Dei* hangzik el, amely néhány ponton eltér korábban énekelte rokonaitól. A H-ban a főrészt két klerikus intonálja, majd a kórus a doxológia után megismétli. Ezt követi egy tizenegy invokációból álló kisebb litánia. Az első invokációk a Szentháromságot szólítják meg személyenként; az Atyát mint a szentek felett álló Szent Istent (*sancte sanctorum Deus*), a Fiút mint világ helyreállítóját (*restaurator mundi*), a Szentlelket pedig mint a világ megvilágosítóját (*illuminator mundi*). Majd (a Szűz Máriához intézett invokáció után) mintegy hierarchikus sorrendben a középkorban tisztelt szentek hat csoportja következik, nevek említése nélkül: angyalok, próféták, apostolok, vértanúk, hitvallók és szüzek. A PB-ben ugyanitt különböző szentek nevei találhatók.⁵¹

Az általános tiszteletnek örvendő szentek (Szent Péter és Pál, Szent András apostol stb.) mellett helyet kapnak egy-egy egyházmegye, szerzetesrend, vagy település saját szentjei is. A besançoni szerkönyv például előszeretettel említi Szent Gált, az ír származású bencés misszionáriust, aki a mai Svájc területén telepedett le a VII. század derekán. A szentet külön antifóna is megemlíti mint a bencés rend kiemelkedő pártfogóját. Magyarországon egy hasonló betoldási folyamat eredményeként került a *Humili prece* és az *Ardua spes mundi* kezdetű litánia-parafrázisokba több magyar szent neve, így többek között az Esztergomban különös tiszteletnek örvendő Szent István protomártír, Szent Adalbert, Szent György és Becket Szent Tamás, akik tiszteletére ott a négy középkori káptalani templomot szentelték.⁵² Noha pontos adataink nincsenek, jó okunk van feltételezni, hogy ezek valamelyikét vagy akár mindegyikét stációs templomként is használták a keresztjáró napokon.

A H-ban ezután az eddigieknek megfelelően kollektá (*Exaudi Domine*) hangzik el, majd körmenetindító antifóna (*Oremus dilectissimi*), négy könyörgés és három antifóna következik. A gyülekezőtemplomba való visszatéréskor az *Aufer a nobis*

⁵¹ Ez a tétel későbbi szerkönyvekben külön litániaként (például az 1538-as bragai misszáléban [fol. 75r–75v]) vagy litánia részeként szerepel (pl. egy XVIII. századi portugál processzionáléban [fol. 104–107] vagy az 1499-es messinai misszáléban [fol. 116v]).

⁵² Vö. Dobszay: Az esztergomi rítus, 118.

kezdetű litánia-parafraízis csendül fel befejező akklamációval (*Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, Christe exaudi nos*).

A vizsgált szerkönyvek nem tartalmazzák a könyörgő napokra vonatkozóan miseanyagot. A H azonban nyilvánvalóan erre utal: „et cetera ut ordo prosequitur”. A misére vonatkozó szövegeket ugyanis már egy oltárkönyv, a misszale tartalmazza, s nem a pontifikále.

A PB és rokon változatai Európa-szerte (ld. a fentebb említett apátsági központokat) rövid magyarázatot is adnak a könyörgő napokról, többek között azok eredetéről. A *Litania Minora* illetően leszögezik, hogy a Mennybemenetel előtti három napon tartott könyörgő körmeneteket a gall egyház szokása szerint (*iuxta morem Gallicanae ecclesiae*) végzik, s nagybőjti fegyelem van érvényben. A rubrikák irányadónak tekintik a fényűző öltözet elhagyását s a gyászruha viselését. Emellett mindenféle kicsapongó mulatozást mellőzni kell. Talán ebből a szempontból különösen időszerűnek hat a könyörgő napok megtartása, hiszen a tavaszi ébredés és a közel negyven napja tartó húsvéti öröm különösebb szigor nélkül nemritkán önfeledt tobzódásba torkollott.

Mind a Nagyobb, mind a Kisebb litániák jelképekben s teológiai mondanivalóban gazdag, ősi szokások. Középkori megvalósulásaik rendkívül szétartóak. Ez talán azzal magyarázható, hogy nem szentségi vagy szentelményi szertartásról van szó, melynek megvannak a maguk nélkülözhetetlen szerkezeti elemei. Nagyobb összetartással találkozunk a középkor végén, az újkor elején. A stációk jellemző szövegeleme egyre inkább a szuffragium lesz. A tridenti zsinat utáni egységesítés sem jelentette minden esetben a helyi hagyományok teljes feladását. Példaként állhatnak előttünk az olyan újkori magyar rituálék, mint az 1625-ös *Pázmány-rituále*, amelyek eltérnek a római változattól, s teret engednek helyi szokásoknak.

A PB és a H vizsgálatánál láthattuk, hogy melyek a szertartás állandó és főbb szerkezeti elemei. A PB-ben a stációk nincsenek megemlítve, ezáltal nehezen vonható szerkezeti párhuzam a H-val, mindazonáltal az énektételek és az imaszövegek valamiféle történelmi kapcsolatot sejtetnek.

A körmenetek fontos kellékei az ereklyék, melyek litániák kíséretében a szentek jelenlétét és közbenjárását hivatottak megjeleníteni. A tömjén, a csengettyűk, és a szenteltvíz apotropaikus funkcióval bírnak. A harci körülményekre emlékeztető, ám szakrális ábrázolásokkal díszített lobogók az ártó, gonosz lélek elleni harcba vonulás kifejező eszközei: a klérus és a könyörgő nép, mint „Krisztus katonái” veszik fel a lelki harcot az Antikrisztus ellen. A középkor vallásos embere nem riadt vissza a sátán jelképes, tárgyi alakban történő legyőzésétől sem: a bábu formájában eltiport sárkánykigyó kiváló szemléltetője annak a hatalomnak, melyet Krisztus a bűn és sátán fölött gyakorol.

E hagyományok századokon átívelő ápolása mára szinte kiveszett. Ám a kedvezőtlen időjárás, a háborúk és kiváltképpen a járványok nem egy letűnt kor csapásai,

hanem a jelenéi is. Így a könyörgő napok mindig, így most is különös létjogosultsággal bírnak. A gyakorlatba való visszavezetésük az embert – aki nap mint nap tapasztalja a csapásokat – alkalmasint elgondolkodtatná, bűnbánatra bírná, s egyúttal arra ösztönözné, hogy mind jobban tekintettel legyen az őt körülvevő világra, melyben ő maga egyre inkább nemcsak elszenvedője, hanem okozója is a természeti katasztrófáknak.

ELSŐDLEGES FORRÁSOK, FORRÁSKIADÁSOK

- Alcuinus: *Officia per ferias*, Valenciennes, Ms. 405 (801–900). Kiadta: Migne, Jacques Paul: *Patrologia Latina* 101. Paris: Éditions Garnier Frères, 1863.
- Beleth, Ioannes: *Summa de ecclesiasticis officis*. Kiadta: H. Douteil: Turnhout: Brepols, 1976. [Corpus Christianorum. *Continuatio Mediaevalis* 41 A–B]
- Collectio Vetus Gallica* xxiv.4: Oxford, MS. Bodl. 572.
- Deshusses, Jean: *Le sacramentaire gregorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits* I. Fribourg: Editions Universitaires, 1992. (*Spicilegium Friburgense* 16)
- Duchnese, Louis: *Le liber pontificalis II*. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome: Paris, 1892.
- Durantus, Guillelmus: *Rationale Divinorum Officiorum*. Band 5–6. Turnhout: Brepols, 1998. [Corpus Christianorum. *Continuatio Mediaevalis* CXL A]
- Gonzalez, Franciscus Antonius (ed.): *Collectio Canonum Ecclesiae Hispanae ex probatissimis ac perve-tustis Codicibus*. Matritum: Publica Matriensis Bibliotheca, 1808.
- Gregorius, Turonensis: *Historia Francorum* X, 1. Kiadta: Migne, Jacques Paul: *Patrologia Latina* 71. Paris: Éditions Garnier Frères, 1879.
- Magistretti, Marco: *Manuale Ambrosianum ex codice saec. XI olim in usum Canonicae Vallis Travalliae*. Milan, 1904. [Monumenta Veteris Liturgiae Ambrosianae]
- Missale Bracarense* BN Lisboa, res-1633-a.
- Missale Cassoviense*: Gyulafehérvár, Biblioteca Națională a României - Filiala Batthyaneum, Ms. I. 24.
- Missale Gallicanum vetus*, Città del Vaticano, BAV, Pal. lat. 493.
- Missale Gothicum*, Città del Vaticano, BAV, Reg. lat. 0317.
- Missale Messanense* Agatina Catania, Inc. 1.
- Missale notatum Strigoniense*, Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3.
- Ordinarium Claustro-neoburgense*, CRSA Klosterneuburg, Ms. 635.
- Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum* III, 24. Magyar nyelven: Gombos Ferenc Albin: *Paulus Diaconus: A longobárdok története (Középkori Krónikások 1)*. Brassó: Brassói Lapok, 1901.
- Pontificale Bisuntinense*, Wolfenbüttel HAB, Cod. Guelf. 0015 Weissenburg (Cat. lat. 499).
- Pontificale Chartvirgi*, Zágráb, Knj. Metrop., MR 165.
- Poquet, Alexandre (ed.): *Rituale seu mandatum insignis ecclesiae Suessionensis, tempore episcopi Nive-lonis exaratum, sumptibus et curis historicae*. Paris: Apud Didron, 1856.
- Processionarium Monasticum Portugaliae*, Publ. Libr. Boston, M2149.6 1727x.
- Rituale Romanum*, Pauli V. Pont. Max. iussu editum. Ex typographia Reverendae Camerae Apostolicae. Roma, 1614. Kiadta: Sodi, Manlio – Arcas, Juan Javier Flores. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2004. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5)

- Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae functionibus. Regensburg: Typis Friderici Pustet, 1907.
- Sicardus Cremonensis episcopus: *Mitralis de officis*. Kiadta: Sarbak Gábor – Weinrich, Lorenz. Turnhout: Brepols, 2008. [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 228]
- Venerabilis, Beda: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* 1. Kiadta: Migne, Jacques Paul: *Patrologia Latina* 95. Paris: Éditions Garnier Frères, 1861.

MÁSODLAGOS FORRÁSOK

- Bannister, Henry Marriott: *Missale Gothicum. A gallican sacramentary* 1. London: Harrison and Sons, 1917.
- Bingham, Joseph: *The Antiquities of the Christian Church* 1. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2006.
- Bosch, Lynette M. F.: *Art, Liturgy, and Legend in Renaissance Toledo. The Mendoza and the Iglesia Primada*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2000.
- Braun, Joseph: *Handbuch der Paramentik*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1912.
- Dipippo, Gregory: *The Minor Litanies in the Ambrosian Rite*, newliturgicalmovement.org/2018/05/the-minor-litanies-in-ambrosian-rite.html#.Xr7VuBozZPZ (2020. 05.15.)
- Dobszay László: *Az esztergomi rítus*. Budapest: Új ember, 2004.
- Földváry Miklós István: *A Litanía maior és a Szent Márk-napi búzaszentelés szokása*. = *Magyar Egyházzene* 17, 2009/2010/3, 343–360.
- Földváry Miklós István: *Vízkeresztí vizszentelés a görögök szokása szerint*. = *Magyar Egyházzene* 23, 2015/2016/1, 180–207.
- Haddon, Arthur West – Stubbs, William: *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*. Band 3. Oxford: Clarendon Press, 1871.
- Hammerling, Roy: *A History of Prayer. The First to the Fifteenth Century*. Leiden–Boston: Brill, 2008.
- Harting–Correa, Alice L.: *Walahfrid Strabo's Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*. New York: E. J. Brill, 1996.
- Herbermann, Charles George – Pace, Edward A. – Pallen, Condé Benoist – Shahan, Thomas J. – Wynne, John J. (szerk.): *The Catholic Encyclopedia, an International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline and History of the Catholic Church*. Band 9. New York: Robert Appleton Company, 1910.
- Hill, Joyce: *The Litaniae maiores et minores in Rome, Francia and Anglo-Saxon England: Terminology, Texts and Traditions*. = *Early Medieval Europe* 9, 2000/2, 211–246.
- Ingersoll, Ernest: *Dragons and Dragon Lore*. New York: Payson and Clarke Ltd., 1928.
- Mershman, Francis: „Litany” = Herbermann, Charles George – Pace, Edward A. – Pallen, Condé Benoist – Shahan, Thomas J. – Wynne, John J. (Ed.): *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company, [1907–1912], 286–287; catholic.org/encyclopedia/view.php?id=7145.
- Ristuccia, Nathan J.: *Christianization and Commonwealth in Early Medieval Europe: A Ritual Interpretation*. New York: Oxford University Press, 2018.
- Thompson, Augustine OP: *Cities of God: The Religion of the Italian Communes, 1125–1325*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2005.
- Warren, Frederick Edward: *The Liturgy and Ritual of the Celtic Church*. Eugene: Wipf and Stock, 2009.